

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشکده زبان‌شناسی

گروه زبان‌شناسی

پایان نامه دکتري رشته زبان‌شناسی همگانی

فرهنگ‌های عمومی یک‌زبان‌های معاصر فارسی: یک پژوهش موردی

استاد راهنما :

آقای دکتر مصطفی عاصی

استادان مشاور :

آقای دکتر یحیی مدرسی

آقای دکتر حسین سامعی

آقای دکتر ابوالقاسم رادفر

پژوهشگر :

ساغر شریفی

سپاسگزاری

به پایان رساندن دوره دیگری از زندگی با موفقیت امکان پذیر نمی شد مگر با وجود کمک‌هایی دوستانه و صمیمانه، که کلام من را یارای سپاس از آن نیست. با این وجود بر خود واجب می دانم، امروز را با سپاس از کسانی آغاز کنم که در تمام این مسیر تنهایی نگذاشتند و هرآنچه را نیاز داشتم بی دریغ در اختیارم نهادند.

هرگز فراموش نخواهم کرد راهکارهای پیشنهادی استاد ارجمندم جناب آقای دکتر حق شناس را در آغاز راه. ایشان با هموار کردن مسیر آغازین، من را برای همیشه مدیون روحیه دانش پروری خود کردند، باشد که بتوانم هرچند اندک، سخاوت ایشان را در خود بپرورم و باشد که شایسته بخشیدن آن به آیندگان باشم.

از استادان گرانقدرم جناب آقای دکتر عاصی (استاد راهنما)، و آقایان دکتر مدرسی، دکتر سامعی و دکتر رادفر (استادان مشاور)، نمی دانم که چگونه باید تشکر کنم. فقط می دانم که اگر کار شایسته‌ای انجام داده‌ام، حاصل شایستگی و نگاه دقیق و نکته‌سنج جناب آقای دکتر عاصی بوده است، حاصل دانش و صبر و حوصله آقای دکتر مدرسی بوده است، که گاه و بیگاه، و چه بسیار بیگاه، مزاحم ایشان شده‌ام و روی خوش و صبر و حوصله‌ی مثال‌زدنی ایشان، مرا هم شغف‌زده و هم شرم‌زده کرده است. آقای دکتر سامعی از راه دور، با همه گرفتاری‌ها و سختی‌ها، هرگز محبت و لطفشان را از من دریغ نکردند و بخش نظری این پایان‌نامه مرهون اندیشه ایشان است. آقای دکتر رادفر نیز نکاتی ارزنده را یادآور شدند که در بهبود کار مؤثر بود.

از سرکار خانم دکتر نعمت‌زاده، آقای دکتر صفوی و آقای دکتر صفار مقدم که زحمت داوری این رساله را برعهده گرفتند سپاسگزارم.

سهمِ دوستان عزیزم خانم‌ها پروانه فحام‌زاده، مریم رنجکش، مرضیه صنعتی، فریبا قطره، زهرا جعفری و آذرمه سنجری در این کار بسیار زیاد است. همراهی آنان و کمک‌های بی‌دریغشان، راه را با همه مشکلاتش با شادی و صمیمیت، هموار کرد و بارِ دیگر دوست را و دوستی را برای من معنا کرد. از ایشان سپاسگزارم.

خانواده‌ام همچون همیشه صبور و مهربان، به من فرصت دادند تا گوشه‌ای از رؤیاهایم را در فراغتِ خیال دنبال کنم. از آن‌ها صمیمانه سپاسگزارم.

چکیده

امروزه عقیده بر آن است که فرهنگ خوب باید نیاز کاربر خود را برآورده سازد. برای تحقق چنین هدفی ابتدا این نیازها باید شناخته شوند. هدف این رساله بررسی پنج فرهنگ عمومی یکزبانه‌ی فارسی، یعنی لغتنامه‌ی دهخدا، فرهنگ فارسی معین، فرهنگ فارسی عمید، فرهنگ فارسی امروز و فرهنگ سخن، از منظر برآورده ساختن نیاز کاربران و میزان رضایت آنان از این فرهنگ‌هاست.

برای دستیابی به این مقصود، شش گروه کاربر اصلی که از میان گروه‌های پیشنهادی عاصی (۱۳۷۳) تعیین شده بودند به سؤالات پرسشنامه‌ای پاسخ دادند و با برخی از آنان مصاحبه‌ای نیز انجام شد. اصول کلی این تحقیق شامل شناسایی نیازهای ارجاعی کاربران و رابطه‌ی این نیازها با متغیرهای اجتماعی، همچون حوزه‌ی فعالیت، سن، رشته‌ی تحصیلی و میزان تحصیلات آنان، بوده است. در این بررسی مشخص شد که در اغلب موارد، بین نیازهای ارجاعی کاربران فرهنگ‌های عمومی یکزبانه‌ی فارسی، میزان رضایت آنان از فرهنگ‌ها و نیز مهارت‌های آنان با برخی از متغیرهای اجتماعی، از جمله رشته‌ی تحصیلی کاربران، رابطه‌ای وجود دارد.

همچنین برای بررسی ویژگی‌های ساختاری و محتوایی فرهنگ‌ها و سنجش میزان کارایی آنها در برآوردن نیازهای کاربران، انواع اطلاعات معنایی، دستوری و کاربردشناختی از این فرهنگ‌ها استخراج شد و براساس الگوی پیشنهادی بوگاردز (۱۹۹۶) مورد بررسی قرار گرفت. سپس این شواهد با اطلاعات به‌دست‌آمده از پرسشنامه و مصاحبه به صورت کمی و کیفی بررسی و با یکدیگر مقایسه گردید و مشخص شد که فرهنگ‌های موردنظر دارای ویژگی‌هایی در ساختار و محتوا هستند که، به‌ویژه در فعالیت‌های تولیدی، کمک‌چندانی به کاربر نمی‌کنند. در پایان نیز پیشنهادهایی برای بهبود فرهنگ‌ها ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: فرهنگ‌نگاری، فارسی، فرهنگ عمومی یکزبانه، کاربر

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: کلیات
۱ - ۱	۱- مقدمه.....
۵ - ۱	۱- ۲- اهداف پژوهش.....
۶ - ۱	۱- ۳- اهمیت پژوهش.....
۶ - ۱	۱- ۴- پرسش‌های پژوهش.....
۷ - ۱	۱- ۵- فرضیه‌های پژوهش.....
۸ - ۱	۱- ۶- ساختار پژوهش.....
۹ - ۱	۱- ۷- تعریف برخی مفاهیم.....
۹	فرهنگ.....
۱۰	فرهنگ عمومی و فرهنگ تخصصی.....
۱۱	فرهنگ یک‌زبانه و فرهنگ دوزبانه.....

- ۱۲.....فرهنگ زبان آموز
- ۱۳.....فرهنگ درکی و فرهنگ تولیدی
- ۱۳.....فرهنگ چاپی و فرهنگ الکترونیکی
- ۱۵.....مدخل و سرمدخل
- ۱۶.....بن‌واژه و صورت مدخلی یا صورت پایه
- ۱۷.....هم‌نامی و چندمعنایی
- ۱۸.....کاربر

فصل دوم: روش پژوهش

- ۲۱.....۲-۱- مقدمه
- ۲۱.....۲-۲- بررسی کمی
- ۲۲.....۲-۲-۱- جامعه‌ی موردبررسی
- ۲۲.....گروه اول: دانشجویان
- ۲۳.....گروه دوم: مدرسان

- گروه سوم: اهل قلم ۲۳
- گروه چهارم: محققان و کارشناسان علوم و فنون ۲۳
- گروه پنجم: فارسی‌آموزان ۲۴
- گروه ششم: سایرین ۲۴
- ۲-۲-۲- روش و ابزارهای کار ۲۶
- ۲-۳- روش کیفی ۲۷
- ۲-۴- پژوهش اسنادی ۲۷
- ۲-۴-۱- فرهنگ‌های موردبررسی ۲۸
- لغتنامه‌ی دهخدا ۲۸
- فرهنگ فارسی عمید ۲۹
- فرهنگ فارسی معین ۲۹
- فرهنگ فارسی امروز ۳۰
- فرهنگ بزرگ سخن ۳۱
- ۲-۴-۲- ارزیابی فرهنگ‌ها ۳۲

فصل سوم: مبانی نظری پژوهش

- ۳-۱- مقدمه ۳۵
- ۳-۲- پیشینه‌ی فرهنگ‌نویسی ۳۶
- ۳-۲-۱- فرهنگ‌نویسی فارسی ۳۶
- ۳-۲-۲- پژوهش‌های انجام‌شده در فرهنگ‌نگاری در ایران ۳۹
- ۳-۲-۳- فرهنگ‌نویسی در غرب ۴۷
- ۳-۲-۴- پژوهش‌های انجام‌شده در فرهنگ‌نگاری در غرب ۵۱
- ۳-۳- کاربر و کاربرد فرهنگ ۵۹
- ۳-۳-۱- منظر کاربر ۶۰
- ۳-۳-۲- کاربرپژوهی ۶۱
- ۳-۳-۳- کاربرد فرهنگ ۶۳
- ۳-۳-۴- نیازهای ارجاعی کاربران ۶۵
- ۳-۳-۵- مهارت‌های ارجاعی کاربران ۶۷
- ۳-۳-۶- فرایند جستجو ۷۰

- ۳-۴- فرهنگ پژوهی و نقد فرهنگ ۷۲
- ۳-۴-۱- روش‌ها و ابزارها در فرهنگ پژوهی ۷۲
- ۳-۴-۲- منتقد فرهنگ ۷۵
- ۳-۴-۳- ویژگی‌های نقد فرهنگ ۷۵
- ۳-۴-۴- معیارهای نقد فرهنگ ۷۶
- ۳-۴-۴-۱- الگوی نقد بوگاردز ۷۹
- ۳-۵- ساختار و اجزای فرهنگ عمومی یک‌زبانه ۸۲
- ۳-۵-۱- کلان‌ساختار ۸۳
- ۳-۵-۱-۱- ترتیب الفبایی مطلق ۸۴
- ۳-۵-۱-۲- ترتیب الفبایی غیرمطلق ۸۶
- ۳-۵-۱-۳- تصمیم‌گیری در مورد کلان‌ساختار ۸۸
- ۳-۵-۲- خردساختار ۹۲
- ۳-۵-۲-۱- مدخل ۹۲
- املا ۹۳

- ۹۳ ..... تلفظ
- ۹۴ ..... دستور
- ۹۵ ..... تعریف
- ۹۷ ..... مثال
- ۹۷ ..... کاربرد
- ۹۹ ..... ترکیبات و اشتقاقیات
- ۹۹ ..... ریشه‌شناسی
- ۱۰۰ ..... تصویر
- ۱۰۱ ..... ۳- ۵- ۲- ۲- آرایش مدخل
- ۱۰۲ ..... ۳- ۶- ارجاع
- ۱۰۲ ..... ۳- ۶- ۱- انواع ارجاع
- ۱۰۴ ..... ۳- ۶- ۲- کاربردهای ارجاع

فصل چهارم: توصیف و تحلیل داده‌ها

- ۱۰۶ ..... ۴-۱- مقدمه
- ۱۰۶ ..... ۴-۲- داده‌های پرسشنامه
- ۱۰۷ ..... ۴-۲-۱- نیازهای ارجاعی کاربران
- ۱۰۸ ..... ۴-۲-۱-۱- فرهنگ‌های مورد استفاده‌ی کاربران
- ۱۰۹ ..... حوزه‌ی فعالیت
- ۱۱۰ ..... سن
- ۱۱۱ ..... رشته‌ی تحصیلی
- ۱۱۳ ..... مقطع تحصیلی
- ۱۱۴ ..... ۴-۲-۱-۲- میزان استفاده‌ی کاربران از فرهنگ‌ها
- ۱۱۵ ..... حوزه‌ی فعالیت
- ۱۱۶ ..... سن
- ۱۱۷ ..... رشته‌ی تحصیلی
- ۱۱۸ ..... مقطع تحصیلی

۱۲۱ ..... ۴-۲-۱-۳- نوع فعالیت

۱۲۱ ..... حوزه‌ی فعالیت

۱۲۲ ..... سن

۱۲۳ ..... رشته‌ی تحصیلی

۱۲۴ ..... مقطع تحصیلی

۱۲۵ ..... ۴-۲-۱-۴- اقلام اطلاعاتی مورد جستجوی کاربران

۱۲۶ ..... حوزه‌ی فعالیت

۱۲۷ ..... سن

۱۲۸ ..... رشته‌ی تحصیلی

۱۲۹ ..... مقطع تحصیلی

۱۳۰ ..... ۴-۲-۱-۵- مراجعه به بخش‌های گوناگون فرهنگ

۱۳۱ ..... حوزه‌ی فعالیت

۱۳۲ ..... سن

۱۳۳ ..... رشته‌ی تحصیلی

- ۱۳۴ ..... مقطع تحصیلی
- ۱۳۷ ..... ۴- ۲- ۱- ۶- مشخصه‌های موردنظر کاربران
- ۱۳۷ ..... حوزه‌ی فعالیت
- ۱۳۸ ..... سن
- ۱۴۰ ..... رشته‌ی تحصیلی
- ۱۴۰ ..... مقطع تحصیلی
- ۱۴۲ ..... ۴- ۲- ۱- ۷- ویژگی‌های یک فرهنگ خوب
- ۱۴۴ ..... ۴- ۲- ۲- رضایت کاربران
- ۱۴۵ ..... ۴- ۲- ۲- ۱- یافتن اطلاعات
- ۱۴۵ ..... حوزه‌ی فعالیت
- ۱۴۶ ..... سن
- ۱۴۷ ..... رشته‌ی تحصیلی
- ۱۴۸ ..... مقطع تحصیلی
- ۱۵۱ ..... ۴- ۲- ۲- ۲- اطلاعات آسان‌یاب

- ۱۵۱ ..... حوزه‌ی فعالیت
- ۱۵۲ ..... سن
- ۱۵۳ ..... رشته‌ی تحصیلی
- ۱۵۴ ..... مقطع تحصیلی
- ۱۵۵ ..... ۴-۲-۲-۳ اشکالات فرهنگی‌ها
- ۱۵۵ ..... حوزه‌ی فعالیت
- ۱۵۷ ..... سن
- ۱۵۸ ..... رشته‌ی تحصیلی
- ۱۵۹ ..... مقطع تحصیلی
- ۱۶۰ ..... ۴-۲-۲-۴ جمع‌بندی اشکالات
- ۱۶۱ ..... حوزه‌ی فعالیت
- ۱۶۲ ..... سن
- ۱۶۳ ..... رشته‌ی تحصیلی
- ۱۶۴ ..... مقطع تحصیلی

- ۱۶۵ ..... ۴-۲-۲-۵- سودمندی و کارایی فرهنگ‌ها
- ۱۶۵ ..... حوزه‌ی فعالیت
- ۱۶۷ ..... سن
- ۱۶۸ ..... رشته‌ی تحصیلی
- ۱۶۹ ..... مقطع تحصیلی
- ۱۷۲ ..... ۴-۲-۳- مهارت‌های کاربران
- ۱۷۲ ..... ۴-۲-۳-۱- یافتن اطلاعات در بخش مربوط
- ۱۷۳ ..... حوزه‌ی فعالیت
- ۱۷۴ ..... سن
- ۱۷۶ ..... رشته‌ی تحصیلی
- ۱۷۷ ..... مقطع تحصیلی
- ۱۸۰ ..... ۴-۲-۳-۲- سابقه‌ی آموزش
- ۱۸۰ ..... حوزه‌ی فعالیت
- ۱۸۲ ..... سن

- ۱۸۳ ..... رشته‌ی تحصیلی
- ۱۸۴ ..... مقطع تحصیلی
- ۱۸۷ ..... ۴-۲-۳-۳- لزوم یا سودمندی آموزش
- ۱۸۸ ..... حوزه‌ی فعالیت
- ۱۸۹ ..... سن
- ۱۹۰ ..... رشته‌ی تحصیلی
- ۱۹۱ ..... مقطع تحصیلی
- ۱۹۴ ..... ۴-۲-۴- خلاصه‌ی داده‌های پرسشنامه
- ۱۹۶ ..... ۴-۳- داده‌های مصاحبه
- ۱۹۹ ..... ۴-۳-۱- خلاصه‌ی داده‌های مصاحبه
- ۲۰۰ ..... ۴-۴- داده‌های پنج فرهنگ موردبررسی
- ۲۰۰ ..... ۴-۴-۱- به‌کارگیری فرهنگ برای اهداف درکی
- ۲۰۰ ..... ۴-۴-۱-۱- یافت‌پذیری
- ۲۰۱ ..... تعداد معانی

- ۲۰۳ ..... ترتیب الفبایی
- ۲۰۴ ..... نوع کلان ساختار
- ۲۰۶ ..... دسترسی به واحدهای واژگانی چندکلمه‌ای
- ۲۰۹ ..... صورت‌های صرفی و بی‌قاعده
- ۲۱۱ ..... تمایز اجزای مدخل
- ۲۱۳ ..... اطلاعات غیرزبانی
- ۲۱۷ ..... ۴-۱-۲- درک‌پذیری
- ۲۱۷ ..... تفکیک معنا
- ۲۲۰ ..... ترتیب معانی
- ۲۲۲ ..... تعریف
- ۲۲۸ ..... شاهدمثال
- ۲۳۲ ..... تصویر
- ۲۳۴ ..... مترادف و متضاد
- ۲۳۵ ..... ارجاعات و تراکم متنی در سرمدخل

۲۴۱	..... کاربرد
۲۴۵	..... اطلاعات دستوری
۲۴۸	..... ۴-۲-۴ به‌کارگیری فرهنگ برای اهداف تولیدی
۲۴۸	..... ۴-۲-۱-۴ یافت‌پذیری
۲۴۹	..... روابط وازگانی
۲۵۱	..... جدول‌ها و تصاویر
۲۵۱	..... بسامد و چگونگی کاربرد
۲۵۳	..... ۴-۲-۲-۴ کاربردپذیری
۲۵۳	..... وندها
۲۵۵	..... مدخل‌های کوتاه‌شده
۲۵۶	..... باهم‌آیی‌ها
۲۵۷	..... سایر اطلاعات
۲۵۹	..... ۴-۳-۴ خلاصه و نتیجه‌گیری

فصل پنجم: بحث و نتیجه‌گیری

- ۵-۱- مقدمه ۲۶۲
- ۵-۲- خلاصه‌ی نتایج بررسی کمی ۲۶۲
- ۵-۳- خلاصه‌ی نتایج بررسی کیفی ۲۶۶
- ۵-۳-۱- مصاحبه ۲۶۶
- ۵-۳-۲- روش اسنادی ۲۶۶
- ۵-۴- مقایسه و بحث ۲۶۷
- ۵-۵- پیشنهادهایی برای آینده ۲۷۱
- ۵-۶- مشکلات کار ۲۷۵
- ۵-۶-۱- پرسشنامه و مصاحبه ۲۷۵
- ۵-۶-۲- بررسی اسنادی ۲۷۶

کتابنامه

- کتابنامه‌ی فارسی ۲۷۸
- کتابنامه‌ی انگلیسی ۲۸۱

پیوست‌ها

پیوست ۱: پرسشنامه‌ی فارسی ۲۸۶

پیوست ۲: پرسشنامه‌ی انگلیسی ۲۹۱

واژه‌نامه‌ی فارسی - انگلیسی ۲۹۶

واژه‌نامه‌ی انگلیسی - فارسی ۳۰۳

فهرست جدول‌ها

- جدول ۲-۱- گروه‌های مختلف کاربران ۲۵
- جدول ۳-۱- جدول تعیین مشخصه‌های فرهنگ‌های گوناگون برپایه‌ی نیازهای کاربران ۴۱
- جدول ۳-۲- میزان نیاز کاربران به انواع اطلاعات در فرهنگ لغت ۴۴
- جدول ۳-۳- دو شیوه‌ی مرتب‌سازی در فرهنگ ۹۰
- جدول ۴-۱- درصد استفاده از فرهنگ‌های عمومی یک‌زبان‌ه‌ی فارسی در کل کاربران ۱۰۶
- جدول ۴-۲- درصد استفاده از فرهنگ برحسب حوزه‌ی فعالیت ۱۱۵
- جدول ۴-۳- درصد استفاده از فرهنگ برحسب سن ۱۱۶
- جدول ۴-۴- درصد استفاده از فرهنگ در کاربران برحسب رشته‌ی تحصیلی ۱۱۷
- جدول ۴-۵- درصد استفاده از فرهنگ برحسب مقطع تحصیلی کاربران ۱۱۸
- جدول ۴-۶- معناداری میزان استفاده از فرهنگ ۱۱۹
- جدول ۴-۷- درصد مراجعه به بخش‌هایی غیر از متن اصلی فرهنگ برحسب حوزه‌ی فعالیت ۱۳۱
- جدول ۴-۸- درصد مراجعه به بخش‌هایی غیر از متن اصلی فرهنگ برحسب سن ۱۳۲